

BIBLIOTEKI POLSKIEJ MACIERZY SZKOLNEJ W GUBERNI LUBELSKIEJ (1905–1907)

Pierwszą organizacją społeczną w Królestwie Polskim, która zajęła się na szeroką skalę prowadzeniem bibliotek oświatowych, była Polska Macierz Szkolna (PMS), powstała wiosną 1905 r. z inicjatywy m. in. Henryka Sienkiewicza, ks. Jana Gralewskiego, Mieczysława Brzezińskiego, Antoniego Osuchowskiego i Ignacego Chrzanowskiego. Idea powołania organizacji społecznej zajmującej się pracą oświatową narodziła się wśród inteligencji warszawskiej, związanej z Kołem Wychowawców i Związkiem Unarodowienia Szkół. W wyniku strajku szkolnego w lutym 1905 r. wymierzonego przeciwko rosyjskiej szkole rządowej tysiące dzieci i młodzieży pozbawionych zostało możliwości pobierania nauki. Potrzebą chwili stawało się zorganizowanie prywatnego szkolnictwa polskiego. Na zebraniu w dniu 28 kwietnia 1905 r., w którym uczestniczyli przedstawiciele wspomnianych wyżej organizacji, utworzono Związek Popierania Prywatnego Szkolnictwa Polskiego oraz powołano komisję, która miała opracować jego program. Zebranie, zwołane przez tę komisję w dniu 5 maja 1905 r. zdominowane, wbrew wcześniejszemu porozumieniu, przez członków Związku Unarodowienia Szkół związanych z Ligą Narodową i Stronnictwem Demokratyczno-Narodowym, wybrało zarząd składający się w większości ze zwolenników endecji i przyjęło nową nazwę organizacji – Towarzystwo Polskiej Macierzy Szkolnej. Wkrótce rozszerzono działalność Towarzystwa na teren całej Kongresówki. Po ukazaniu się tymczasowych przepisów o stowarzyszeniach (17 III 1906) wystąpiono o jego legalizację. Warszawski Urząd Gubernialny do Spraw Stowarzyszeń zatwierdził go w dniu 11 czerwca 1906 r. PMS była pierwszą organizacją w Królestwie Polskim, którą zarejestrowano opierając się na nowych przepisach.

Głównym celem PMS było krzewienie i popieranie oświaty w duchu narodowym. Przyjęto hasło, które głosiło: „Przez oświatę do wyzwolenia narodu, przez świadomość obywatelską do niepodległości”¹. Cel ten starano się realizować poprzez zakładanie szkół i ochronek, domów ludowych, czytelni i bibliotek, organizowanie kursów dla analfabetów, odczytów i wykładów oraz wydawanie i rozpowszechnianie podręczników i czasopism. Rozwój PMS był

---

¹ J. Stemler. *Polska Macierz Szkolna. Szkic historyczno-sprawozdawczy z 20-lecia działalności 1905–1925*. Warszawa 1926, s. 4.

niezwykle dynamiczny. W 781 kołach Macierzy na terenie Kongresówki w połowie 1907 r. zrzeszonych było 116 341 osób². Do tego czasu założono m. in. 786 szkół elementarnych, 317 ochronek oraz 536 czytelni i bibliotek³.

Do regionów o największym zasięgu oddziaływania PMS należała gubernia lubelska. W połowie 1907 r. w działających tu 110 kołach Macierzy skupionych było 13 895 osób⁴. Więcej kół i członków miała Macierz jedynie w gub. warszawskiej⁵. Koła PMS powstawały przede wszystkim w tych miejscowościach, w których przed 1905 r. prowadzone były prace oświatowe. Najwięcej kół powstało w powiatach: krasnostawskim, zamojskim, janowskim, lubelskim i puławskim. Od dłuższego czasu powiaty te były terenem nasilonej akcji oświatowej, prowadzonej przez redakcje dwóch pism ludowych, mocno związanych z endecją – „Zorzy” i „Gazety Świątecznej”. Szeroki zasięg oddziaływania miał tu także przemycany z Galicji „Polak”, pismo dla ludu, wydawane od października 1896 r. przez Ligę Narodową. Kolportaż „Polaka” torował drogę poczynaniom nielegalnego Towarzystwa Oświaty Narodowej (TON), a po 1904 r. – Stronnictwu Demokratyczno-Narodowemu. Szerzenie oświaty w zaborze rosyjskim przez Ligę Narodową miało zastąpić, jak stwierdzano na łamach „Przeglądu Wszepolskiego”, „[...] brak urzędów politycznych, wyrabiających i kształcących świadomość narodową i społeczną”⁶.

PMS przywiązywała wiele uwagi do rozwoju bibliotek i czytelnictwa. Biblioteki uważano za niezbędny element prowadzonej akcji oświatowej oraz ideowo-wychowawczej. Miały one pomagać w samokształceniu oraz w utrwalaniu i rozszerzaniu wiedzy zdobytej w szkole, na kursach i wykładach, a także aktywnie uczestniczyć w budzeniu świadomości narodowej.

W akcji zakładania i prowadzenia bibliotek PMS ujawnił się ogrom społecznego zaangażowania. Wśród organizatorów bibliotek znajdowali się przedstawiciele różnych warstw i grup społecznych. Kluczową rolę odgrywało jednak duchowieństwo i ziemiaństwo. Inicjatywa założenia koła PMS, a zaraz potem w ramach jego pierwszych prac – biblioteki i czytelni, wychodziła zazwyczaj od miejscowego proboszcza⁷. Byli to przeważnie ci sami księża, którzy znani byli z aktywnego propagowania wśród swych parafian dwóch pism ludowych: „Zorzy” i „Gazety Świątecznej”.

Pierwsza biblioteka PMS w gub. lubelskiej powstała w 1905 r. w Łopienniku (pow. krasnostawski). Inicjatorem jej powstania był miejscowy proboszcz,

² *I-sze Sprawozdanie Polskiej Macierzy Szkolnej za 1906/7 rok*. Warszawa [1907], s. 1-85.

³ J. Stemler. *Op. cit.*, s. 173.

⁴ *I-sze Sprawozdanie...*, s. 17-25.

⁵ W guberni warszawskiej w połowie 1907 r. w 157 kołach PMS zrzeszonych było 18 052 osoby.

⁶ *Oświata ludu*. „Przegląd Wszepolski”. R. 3: 1897, nr 16, s. 357.

⁷ Księża w diecezji lubelskiej w 1907 r. znajdowali się w zarządzie 83 (48,3%) kół PMS (S. Gajewski. *Społeczna działalność duchowieństwa w Królestwie Polskim 1905–1914*. Lublin 1990, s. 138).

ks. Feliks Żeleźniak⁸. Do zorganizowania kolejnych bibliotek Macierzy doszło dopiero jesienią 1906 r. W miesiącu październiku tegoż roku otwarte zostały biblioteki m. in. w Krasnymstawie, Końskowoli, Łęcznej, Zwierzyńcu i Żmudzi⁹. 10 listopada rozpoczęła działalność biblioteka i czytelnia PMS w Lublinie¹⁰. Szereg nowych bibliotek, m. in. w Biłgoraju, Janowie Lubelskim, Puławach, Zamościu i Turobinie, powstało w dwóch ostatnich miesiącach 1906 r.¹¹ Największy przyrost liczby bibliotek nastąpił w pierwszej połowie 1907 r. tak, że w dniu 30 czerwca było ich w guberni lubelskiej już 86¹². Dalsze 23 biblioteki powstały w drugiej połowie 1907 r. PMS w momencie jej likwidacji przez władze rosyjskie, co nastąpiło w grudniu 1907 r., prowadziła w guberni lubelskiej 109 bibliotek (tab. 1). W rzeczywistości, jak się wydaje, było ich nieco więcej. Część bibliotek działała bowiem nielegalnie.

Najwięcej bibliotek PMS na terenie gub. lubelskiej, bo aż 21, było w pow. zamojskim. Do powstania tu 11 bibliotek doszło dzięki staraniom działaczy koła PMS w Starym Zamościu, kierowanym energicznie przez ks. Mariana Sobieszczańskiego¹³. Niezwykła aktywność mieszkańców Starego Zamościa i pobliskich wsi w akcji zakładania bibliotek PMS była rezultatem wcześniejszych działań na tym terenie redaktora „Zorzy” Maksymiliana Malinowskiego¹⁴. Zaczęło się wszystko w roku 1887 podczas występów orkiestry włościańskiej Karola Namysłowskiego w Warszawie. Wówczas to M. Malinowski zawarł bliższą znajomość z dyrygentem i członkami orkiestry. W roku następnym redaktor „Zorzy” złożył wizytę w Starym Zamościu. K. Namysłowski pomógł mu w nawiązaniu kontaktów z miejscowymi czytelnikami i korespondentami „Zorzy”, wraz z którymi oraz członkami orkiestry stworzył ognisko pracy oświatowo-patriotycznej, promieniujące na cały powiat. Kilka bibliotek w pow. zamojskim powstało z inicjatywy koła Macierzy w Zwierzyńcu, w którym aktywnie pracowali nieznani niestety z imienia: Moździński, Wyrzykowski (nauczyciel), Głowacki (robotnik) i małżeństwo Czarnowskich¹⁵.

Drugie miejsce pod względem liczby bibliotek zajmował pow. krasnostawski, któremu wiele uwagi, podobnie jak pow. zamojskiemu, poświęcał w swej pracy oświatowej i społeczno-gospodarczej M. Malinowski. W 1898 r. w Siennicy Różanej oraz Królewskiej zorganizował on, opierając się na silnym ognisku „Zorzy”, wzorcowe warsztaty tkackie, co miało zachęcić chłopów do zajęcia się

⁸ F. Żurek. *Powiat krasnostawski w walce o wolność*. Warszawa 1937, s. 51.

⁹ „Ziemia Lubelska”. R. 1: 1906, nr 267, 271, 273, 283.

¹⁰ *Ibidem*, nr 278.

¹¹ *Ibidem*, nr 296; J. Stemler. *Op. cit.*, s. 178–184; *Biblioteki oświatowe*. Warszawa 1932, s. 58.

¹² *I-sze Sprawozdanie...*, s. 17–25.

¹³ „Lublinianin”. R. 1: 1907, nr 7.

¹⁴ Por. m. in. J. Marszałek. *Początki ruchu ludowego na Lubelszczyźnie*. W: *Ruch ludowy na Lubelszczyźnie*. Lublin 1964, s. 24–25.

¹⁵ „Lublinianin”. R. 1: 1907, nr 95.

Tab. 1. Wykaz bibliotek PMS w guberni lubelskiej (XII 1907)

Powiat	Liczba bibliotek	Miejscowości, w których znajdowały się biblioteki
1	2	3
Biłgorajski	7	Biłgoraj Chmiełek Józefów Łukowa Krzyszów Potok Tarnogród
Chełmski	5	Chełm Chojno Czułczyce Klesztów Żmudź
Hrubieszowski	4	Grabowiec Hrubieszów Raciborowice Wojślawice
Janowski	12	Borów Dzierzkowice Janów Lubelski Kraśnik Modliborzyce Popkowice Potok Rachów Skorczyce Stróża Urzędów Zaklików
Krasnostawski	18	Chłaniów Czernięcin Częstoborowice Dębina Dragany Fajslawice Giełczew Gorzków Krasnystaw Łopiennik Płonka Siennica Różana Stawce Tarnogóra

Ciąg dalszy tab. 1

1	2	3
		Turobin Wierzbica Zakrzówek Żółkiewka
Lubartowski	8	Czemierniki Dys Krasienin Leszkowice Lubartów Łęczna Serock Wola Skromowska
Lubelski	17	Bełżyce Biskupice Bychawa Chodel Czerniejów Dąbrowica Jastków Konopnica Lublin Marysin Pełczyn Piaski Pichawin Stróża Trawniki Wola Gałęzowska Zemborzyce
Puławski	12	Bobrowniki Gołąb Kazimierz Dolny Końskowola Markuszów Mierzwiączka Nałęczów Opole Lubelskie Puławy Rycice Wilków Włostowice
Tomaszowski	5	Komarów Nabroź Poturzyn Tomaszów Lubelski Wozuczyn

Ciąg dalszy tab. 1

1	2	3
Zamojski	21	Goraj Hedwizyn Huszczce Krasne Lipowiec Mokre Mokrelipie Nielisz Podstary Zamość Radecznicza Skierbieszów Stary Zamość Szczembrzeszyn Szopin Szorcówka Udrylicze Wierzbie Wirkowice Wisłowiec Zamość Zwierzyniec
Ogółem	109	

Podstawa źródłowa: Archiwum Państwowe w Lublinie, Lubelski Gubernialny Urząd do Spraw Stowarzyszeń, 97, k. 1–6; Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie, Akta Zarządu Koła PMS w Czerniejowie, Rep. 60 VIII 49 k. 1–12; *I-sze Sprawozdanie Polskiej Macierzy Szkolnej za 1906/7 rok*, Warszawa (1907), s. 16–25; „Ziemia Lubelska”. R. 1 (1906), R. 2 (1907); „Lublinianin” R. 1 (1907); F. Żurek. *Powiat krasnostawski w walce o wolność*, Warszawa 1937, s. 51.

pracą chałupniczą, w której upatrywał źródło poprawy sytuacji materialnej wsi. Utworzono tu również kasę spółdzielczą i rozwijano intensywnie czytelnictwo. Redakcja „Zorzy” stawiała obie miejscowości za wzór pracy gospodarczo-oświatowej dla całego Królestwa Polskiego¹⁶. W nie mniejszym stopniu do sukcesów Macierzy na tym terenie przyczyniła się zakrojona na szeroką skalę działalność Ligi Narodowej, pod której wpływem znalazł się cały powiat¹⁷. Działalność Ligi wyrażał się m. in. w kolportowaniu „Polaka”, który w części gmin miał więcej czytelników niż pozostałe pisma ludowe. Najwięcej bibliotek, bo aż 11, założyło koło Macierzy w Żółkiewce.

Akcja biblioteczna Macierzy rozwijała się pomyślnie także w powiatach: lubelskim, janowskim i puławskim. Na poważne trudności napotykała natomiast działalność Macierzy we wschodniej części guberni lubelskiej, zwłaszcza

¹⁶ J. Marszałek. *Op. cit.* s. 25.

¹⁷ F. Żurek. *Op. cit.*, s. 50.

w powiatach: chełmskim, hrubieszowskim i tomaszowskim. Władze carskie w obawie przed rekatolizacją i polonizacją licznie tu zamieszkałej ludności ukraińskiej, którą siłą zmuszono do przejścia na prawosławie po likwidacji Kościoła unickiego, niechętnie godziły się na powstawanie kół PMS i prowadzenie przez nie działalności oświatowej¹⁸.

Kurs władz rosyjskich wobec społeczeństwa polskiego uległ zaostreniu z początkiem 1907 r. Zaczęto wprowadzać liczne ograniczenia prawne i administracyjne, hamujące lub uniemożliwiające działania polskich stowarzyszeń i instytucji.

2 III 1907 r. gubernator lubelski wystosował pismo do naczelników powiatu, w którym zażądał przynaglenia przedstawicieli kół PMS, które bez zgody władz otworzyły biblioteki i czytelnie o uzyskanie w ciągu 2 tygodni stosownego zezwolenia¹⁹. W przeciwnym razie polecił skierować sprawy o samowolne otwieranie bibliotek na drogę sądową, żądając ukarania winnych na postawie paragrafu 29 ustawy o karach wymierzanych przez sądy pokoju oraz zamknięcia bibliotek. Gubernator powołał się na 175. paragraf ustawy o cenzurze (według wydania z 1890 r.), w myśl którego każdy kto chciał otworzyć bibliotekę lub czytelnię, musiał uzyskać na to zezwolenie władz gubernialnych. Wydział Prawny Zarządu Głównego PMS uważał, że biblioteki i czytelnie tworzone na użytek kół Towarzystwa nie mają charakteru publicznego i wobec tego nie wymagają specjalnego pozwolenia. Spór interpretacyjny między PMS a władzami rosyjskimi trwał kilka miesięcy. Ostatecznie 2 września 1907 r. warszawski generał gubernator, G. A. Skalon wydał polecenie Zarządowi Głównemu PMS, aby powiadomił wszystkich gubernatorów o założonych przez Towarzystwo bibliotekach, a zarządy poszczególnych kół o potrzebie otrzymywania pozwoleń na przyszłość²⁰. Do Lubelskiego Urzędu Gubernialnego do Spraw Stowarzyszeń napłynęły podania o zatwierdzenie 58 bibliotek²¹. Kara za brak zezwolenia na otwarcie biblioteki wynosiła 3 miesiące aresztu lub 300 rubli grzywny.

Pomyślnie rozwijająca się działalność PMS, mimo różnorodnych utrudnień i szykan ze strony władz rosyjskich, została brutalnie przerwana w grudniu 1907 r. Przygotowania do likwidacji Towarzystwa zaczęły się jednak wcześniej. Pod koniec 1906 r. kurator Warszawskiego Okręgu Szkolnego zażądał wprowa-

¹⁸ W połowie 1912 r. rząd carski wraz z większością III Dumy podjął decyzję o oderwaniu od ziemi lubelskiej pow. białskiego (wchodzącego w skład gub. siedleckiej), całego pow. hrubieszowskiego i kilkudziesięciu gmin z powiatów: biłgorajskiego, chełmskiego, krasnostawskiego, lubartowskiego, tomaszowskiego, włodawskiego i zamojskiego. Z ziem tych utworzono gub. chełmską, którą podporządkowano administracyjnie gubernatorowi kijowskiemu.

¹⁹ Archiwum Archidiecezjalne w Lublinie (AAL), Akta zarządu Koła PMS w Czerniejowie, Rep. 60 VIII 49, k. 12.

²⁰ J. Krajewska. *Czytelnictwo wśród robotników w Królestwie Polskim 1870–1914*. Warszawa 1979, s. 93.

²¹ Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Lubelski Gubernialny Urząd do Spraw Stowarzyszeń (LGU do SS), 97, k. 1-6.

dzenia do szkół Macierzy języka rosyjskiego. Działacze PMS okazali się jednak nieustępliwi, co spowodowało ich wydalenie z granic Królestwa. Bezpośrednim powodem zawieszenia działalności Towarzystwa stał się zjazd delegatów PMS w Warszawie w listopadzie 1907 r. W zarządzeniu G. A. Skałona z 27 XII 1907 r. o likwidacji Macierzy stwierdzano, że na zjeździe ujawniły się działania w duchu „ciasnonacjonalistycznym”, brak troski o właściwe postawienie nauki języka państwowego i dążenie do przechwycenia kierownictwa organizacji przez „separatystów polskich”²². PMS uznano za organizację szkodliwą dla porządku i spokoju publicznego. Na postawie obowiązującego w Królestwie Polskim prawa o stanie wyjątkowym likwidacji uległy wszystkie koła i placówki Macierzy.

Dla PMS nastał okres działalności konspiracyjnej, który trwał aż do roku 1916. Część jej placówek przejęły stowarzyszenia zalegalizowane oraz osoby prywatne. W Lublinie z inicjatywy byłych działaczy Macierzy, m. in. Bronisławy i Franciszka Głowackich, Bronisławy Vetter, Teofila Łaskiewicza i Florentyny Jaworowskiej, założono Towarzystwo Czytelni Lubelskiej, zarejestrowane w maju 1909 r.²³ Przejęło ono bibliotekę i czytelnię lubelskiego koła PMS. W Zamościu zarejestrowano bibliotekę Macierzy na Marię Jaśkiewiczową, żonę Romualda, znanego miejscowego adwokata i społecznika²⁴.

Odpowiedzialność za rozwój bibliotek PMS na terenie Kongresówki ponosiła powołana w listopadzie 1906 r. Sekcja Czytelni przy Wydziale Oświaty Ludowej Zarządu Głównego tej organizacji. Do zadań Sekcji należała ocena i kwalifikacja książek przydatnych dla bibliotek Macierzy, układanie katalogów i „spisów rozumowanych” wydawnictw, opracowywanie schematów organizacji czytelni i bibliotek, prowadzenie działalności instrukcyjno-metodycznej oraz zbieranie i publikowanie danych statystycznych na temat bibliotek i czytelnictwa²⁵. Podobne sekcje istniały w poszczególnych okręgach. Opiekę nad bibliotekami i czytelniami PMS w guberni lubelskiej, która stanowiła jeden okręg, do końca 1906 r. sprawowała sekcja czytelni koła lubelskiego. Przewodniczącą sekcji była F. Jaworowska, wiceprzewodniczącą – Ludmiła Konaszewska, sekretarzem – Maria Turczynowicz.

Pierwsze zebranie delegatów kół Macierzy z terenów guberni lubelskiej odbyło się w Lublinie w październiku 1906 r. Powołano na nim Zarząd Okręgowy, który ukonstytuował się ostatecznie 27 grudnia tegoż roku²⁶.

²² „Kultura”. R. 1: 1907, z. 3, s. 358-359.

²³ APL, Magistrat m. Lublina, 101, k. 38-42.

²⁴ Biblioteka Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego w Lublinie (BKUL), rkps 812: Zygmunt Klukowski. *Wspomnienia z Zamojszczyzny (1918–1939)*, k. 248; G. Sowińska. *Zamojskie biblioteki w latach 1867–1914*. „Zamojski Kwartalnik Kulturalny”. R. 2: 1986, nr 1, s. 18-20.

²⁵ J. Krajewska. *Op. cit.*, s. 92.

²⁶ Datę 27 XII 1906 r. podaje ks. Jan Władziński, przewodniczący sekcji finansowej lubelskiego koła PMS (J. W. [ładziński]. *Dwudziestolecie Kola Lubelskiego PMS*. [Lublin 1926], s. 3). Innego zdania jest Maria Gawarecka, która podaje datę 20 XII 1906 r. (M. Gawarecka. *Polska Macierz Szkolna*. „Kalendarz Lubelski”. R. 27: 1984, s. 41).

Przewodniczącym Zarządu został Leon Przanowski – prezes Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Lublinie. Zarząd, aby pomóc kołom Macierzy w prowadzeniu akcji bibliotecznej, podjął się zbiorowego zakupu książek do bibliotek oraz pośrednictwa w wymianie „wyczytanych” książek między bibliotekami poszczególnych kół²⁷. Na drugim zebraniu okręgowym delegatów kół PMS, które odbyło się w Lublinie 20 lutego 1907 r., podjęto uchwałę upoważniającą Zarząd Okręgowy do przeprowadzenia konferencji powiatowych, na którym miano się zapoznać m. in. ze stanem i potrzebami kół w zakresie bibliotekarstwa²⁸. Jednocześnie zobowiązano Zarząd Okręgowy do powołania w każdym powiecie doradcy (instruktora), zajmującego się udzielaniem pomocy kołom w prowadzeniu pracy oświatowej. Zwrócono się także do Zarządu Głównego PMS z prośbą o przyspieszenie wydania katalogu wzorcowego, ułatwiającego gromadzenie zbiorów. Zarząd Okręgowy na początku marca 1907 r., aby zapoznać się ze stanem i działalnością kół Macierzy rozesał cyrkularz, zawierający formularze statystyczne oraz schematy, według których należało organizować biblioteki i czytelnie²⁹.

Bezpośrednią odpowiedzialność za stan i działalność bibliotek i czytelnii ponosiły sekcje czytelniane poszczególnych kół Macierzy.

Biblioteki PMS utrzymywały się z części składek członkowskich, opłat czytelników, ofiar członków i sympatyków Towarzystwa oraz wpływów z imprez dochodowych. Niektóre koła Macierzy, jak np. lubelskie, korzystały z rabatowej sprzedaży w miejscowych księgarniach³⁰.

Większość dochodów przeznaczaly biblioteki na opłacenie wynajmowanych lokali. Sporo pieniędzy szło też na prenumeratę gazet i czasopism. Abonowano bowiem zazwyczaj kilka, a nawet kilkanaście tytułów. Zakupu książek dokonywano przeważnie za pieniądze pochodzące z ofiar i imprez dochodowych. Nie wszystkie jednak koła Macierzy miały tak hojnych dobroczyńców, jak np. w Opolu Lubelskim, Wilkowie, Częstoborowicach lub Chełmie, którzy na zakup książek do ich bibliotek ofiarowali po kilkaset rubli³¹.

Biblioteki Macierzy korzystały na ogół z pomieszczeń w budynkach prywatnych lub parafialnych. Pomieszczenia te w miastach i większych osadach składały się przeważnie z dwóch pokoi. Większy pokój przeznaczano na czytelnie gazet i czasopism, mniejszy – na bibliotekę. Trudniejsza była sytuacja lokalowa

²⁷ „Ziemia Lubelska”. R. 2: 1907, nr 8.

²⁸ *Ibidem*, nr 54.

²⁹ M. Gawarecka. *Op. cit.*, s. 42.

³⁰ Lubelskie koło PMS korzystało z rabatowej sprzedaży w księgarni Franciszka Raczkowskiego („Ziemia Lubelska”. R. 1: 1906, nr 319).

³¹ Byli to w Opolu Lub. – Maria Kleniewska, w Wilkowie – Jan Kleniewski, w Chełmie – Maria Orsetti i Władysław Zajdler, w Częstoborowicach – Leon Epsztejn (*I-sze Sprawozdanie...*, s. 144; „Ziemia Lubelska”. R. 1: 1906, nr 265; J. Wojciechowska. *Maria Orsetti, niestrudzona reformatorka*. Warszawa 1985, s. 39).

bibliotek na wsi. Nierzadko, z braku innych możliwości, umieszczano je w domach członków zarządów kół Macierzy. Tak było m. in. w Częstoborowicach, gdzie prezes miejscowego koła Macierzy ulokował czytelnię i wypożyczalnię książek w swojej kuchni. Korespondent „Ziemi Lubelskiej” w związku z tym pisał: „Kuchnia ta wcale nie jest odpowiednim miejscem na czytelnię, a to z powodu tego, że jest to ciemna izba, z małym oknem, a następnie i dlatego, że w tej kuchni przygotowują paszę dla trzody chlewnej, przez co powietrze w niej nieświeże i niezdrowo tam nawet kilka minut posiedzieć. Takie to u nas miejsce wybrano na czytelnię, gdzie członek koła nie ma nawet dogodnego miejsca na przeczytanie gazety lub książki”³².

Pomyślny rozwój bibliotek i czytelni zależał w znacznym stopniu od ich opiekunów, którzy mieli też decydujący wpływ na kierunek gromadzonych zbiorów. Ustalenie nazwisk bibliotekarzy, ich stanu i zawodu nie jest jednak łatwe. Z materiałów Lubelskiego Urzędu Gubernialnego do Spraw Stowarzyszeń, dotyczących 58 bibliotek, wynika, iż bibliotekarzami w 12 miejscowościach byli księża, w 6 – właściciele i dzierżawcy majątków, w pozostałych – przedstawiciele inteligencji, włościanie i „panie z towarzystwa”³³.

Większość kół Macierzy rozpoczynała organizację bibliotek od zbierania darów. Zmuszał je do tego brak środków na zakup książek. Część książek trafiała do bibliotek Macierzy dzięki inicjatywie samych ofiarodawców, część w wyniku prowadzonych zbiórek. Ofiarodawcami większych księgozbiorów byli przeważnie miejscowi i okoliczni ziemianie, często ci sami, którzy inspirowali powstanie kół Macierzy. Tak, np. Leon Epsztejn, właściciel dóbr Pilaszkowice, zakupił 300 książek dla koła Macierzy w Częstoborowicach; z kolei Janina Kicińska, żona Jana, właściciela dóbr w Klesztowie, ofiarowała ze swej biblioteki 300 książek dla koła Macierzy w Żmudzi³⁴. Sporo książek od właścicieli i dzierżawców majątków trafiło do bibliotek Macierzy, zwłaszcza kół wiejskich a nawet niektórych miejskich (m. in. w Krasnymstawie i Lubartowie), w wyniku prowadzonych zbiórek³⁵. Świadczą o tym licznie informacje na łamach „Lublinianina” i „Ziemi Lubelskiej”. Członek zarządu koła PMS w Turobinie w liście do „Ziemi Lubelskiej” pisał: „Biblioteka zaś bardzo skromna, gdyż mamy kupionych dopiero 120 przeszło książek z treścią: historyczną, gospodarczą i religijno-moralną, lecz mamy nadzieję, że księgozbiór nasz powiększy się znacznie, gdyż posiadamy w okolicy kilka dworów, które zechcą nam dopomóc i zaopatrzą nas w książki”³⁶. Wśród ofiarodawców książek byli też przedstawiciele innych grup społecznych. Koło studentów Instytutu Agronomicznego

³² „Ziemia Lubelska”. R. 2: 1907, nr 116.

³³ APL, LGU do SS, 97, k. 1-6.

³⁴ „Ziemia Lubelska”. R. 1: 1906, nr 265, 281.

³⁵ *Ibidem*, nr 267; W. Ziębina, Pierwsza biblioteka w Lubartowie i jej rozwój, „Bibliotekarz Lubelski”. R. 11: 1966, nr 1/2, s. 4.

³⁶ „Ziemia Lubelska”. R. 1: 1906, nr 296.

w Puławach ofiarowało miejscowej Macierzy spory księgozbiór (ok. 2000 tomów) i swoje fundusze³⁷. Najwięcej książek, dzięki ofiarności miejscowego społeczeństwa, które odpowiedziało na apel ogłoszony na łamach „Ziemi Lubelskiej”, udało się zebrać bibliotece PMS w Lublinie. W 1907 r. miała ona 4200 tomów, z czego zakupiono jedynie 600³⁸. Z darów powstał też księgozbiór biblioteki PMS w Krasnymstawie, która w październiku 1906 r. posiadała już przeszło 700 tomów³⁹. Wszystkie książki z wyjątkiem „dzieł ludowych” zebrano wśród mieszkańców Krasnegostawu i okolicy.

Niewiele bibliotek PMS, ze względu na brak środków, stać było na uzupełnianie swych księgozbiorów w drodze systematycznego zakupu. Część bibliotek od wiosny 1907 r., z powodu znacznego rabatu, korzystała przy zakupie książek z pośrednictwa Zarządu Okręgowego PMS w Lublinie. Wiele bibliotek miało też kłopot z właściwym doбором książek. Zarząd Główny PMS, wychodząc na przeciw tym potrzebom, w czerwcu 1907 r. wydał *Spis tymczasowy książek polecanych kołom PMS*. W początkowym okresie zakładania bibliotek Macierzy posługiwano się katalogiem książek ludowych Księgarni Polskiej oraz spisem książek najczęściej rozsyłanych do bibliotek wiejskich, opracowanym przez Rozalię Brzezińską i Zofię Dobrowolską⁴⁰.

Podstawowym źródłem informacji o bibliotekach PMS jest sprawozdanie z jej działalności za rok 1906/07, obrazujące ich stan w dniu 30 czerwca 1907 r. (tab. 2)⁴¹. Nie jest to wprawdzie wykaz kompletny, ale znacznie bogatszy od innych źródeł informacji. W 70 bibliotekach, które nadesłały sprawozdanie z działalności, znajdowało się 28 261 t. Z tab. 3, w której dokonano zestawienia bibliotek według wielkości księgozbiorów, wynika, że najwięcej było bibliotek małych, liczących od 101 do 200 t. Stanowiły one aż 31,4% ogółu bibliotek PMS w guberni lubelskiej. 8,5% bibliotek miało do 50 t., 15,7% – od 51 do 100 t., 20% – od 201 do 300 t., 11,4% – od 301 do 400 t., 10,0% – od 402 do 500 t. Zaledwie 5 bibliotek, a mianowicie w: Lublinie (2700 t.), Zamościu (2379 t.), Puławach (2000 t.), Krasnymstawie (1184 t.) i Lubartowie (1500 t.), posiadało powyżej 1000 t.

Średnio na 1 czytelnika w bibliotekach PMS w guberni lubelskiej, jak wynika z niepełnych danych, przypadało 2,8 t. Możliwości wyboru odpowiedniej lektury były więc niewielkie. Największe były one w bibliotekach Macierzy w pow. puławskim (średnio 3,6 t. na czytelnika), najmniejsze w bibliotekach pow. hrubieszowskiego (średnio 1,5 t. na czytelnika).

O możliwościach zaspokojenia potrzeb czytelników decydowała także struktura księgozbiorów, o której niewiele jednak wiadomo w świetle zachowanych

³⁷ J. Stemler. *Op. cit.*, s. 182.

³⁸ „Ziemia Lubelska”. R. 2: 1907, nr 291.

³⁹ *Ibidem*, R. 1: 1906, nr 267.

⁴⁰ J. Krajewska. *Op. cit.*, s. 92.

⁴¹ I-sze Sprawozdanie..., s. 17-25.

Tab. 2. Stan księgozbiorów i czytelnictwa w bibliotekach PMS w guberni lubelskiej w r. 1906/1907

Powiat	Miejscowość	Liczba tomów	Liczba czytelników	Liczba wypożyczeń	Wskaźnik aktywności czytelniczej
1	2	3	4	5	6
Lubelski	Lublin*	2700	817	3147	3,7
	Bychawa*	700	37	—	—
	Chodel*	200	135	150	1,1
	Zemborzyce*	100	—	—	—
	Jasków	180	40	540	13,5
	Pichawin	80	20	—	—
	Marysin	50	15	—	—
	Dąbrowica	40	10	—	—
	Trawniki	325	38	168	4,4
	Stróża	28	12	36	3,0
	Biskupice	34	14	43	3,0
	Pełczyn	29	11	31	2,8
Biłgorajski	Biłgoraj	714	184	3084	16,7
	Józefów	315	87	—	—
	Chmielek	120	—	—	—
	Łukowa	227	—	—	—
	Krzyszów*	250	40	100	2,5
	Tarnogród*	300	167	1014	6,0
	Potok*	100	45	270	6,0
Chełmski	Chojno	180	60	500	8,3
	Klesztów*	230	30	200	6,6
	Żmudź*	40	30	150	5,0
Hrubieszowski	Raciborowice*	600	—	336	—
	Grabowiec	300	92	440	4,7
	Wojsławice	320	300	—	—
Janowski	Janów Lubelski	500	180	360	2,0
	Borów*	134	122	127	1,0
	Kraśnik*	624	47	601	12,7
	Rachów	380	50	200	4,0
	Urzędów	172	180	160	0,8
	Skorczyce	104	50	250	5,0
	Popkowice	80	30	100	3,3
	Dzierzkowice	150	50	—	—
	Modliborzyce	273	80	950	11,7
Potok	220	—	—	—	
Krasnostawski	Krasnystaw*	1184	434	3576	8,2
	Żółkiewka*	118	—	480**	—
	Chłaniów*	118	—	480**	—
	Płonka*	118	—	480**	—
	Dębina*	118	—	480**	—
	Turobin	118	—	480**	—

Ciąg dalszy tab. 2

1	2	3	4	5	6
	Giełczew*	118	–	480**	–
	Dragany*	118	–	480**	–
	Stawce*	118	–	480**	–
	Zakrzówek*	118	–	480**	–
	Czernięcin*	118	–	480**	–
	Wierzbica*	118	–	480**	–
	Tarnogóra	348	–	841	–
	Gorzków	416	73	514	7,0
	Płonka	235	170	1256	7,3
Lubartowski	Lubartów*	1500	1000	6009	6,0
	Wola Skromowska*	100	–	–	–
	Serock*	100	–	–	–
	Leszkowice*	100	–	–	–
	Dys	450	125	–	–
	Czemierniki	335	80	648	8,1
	Łączna	550	97	1006	10,3
Puławski	Puławy	2000	–	–	–
	Włostowice	300	–	–	–
	Bobrowniki	410	101	1638	16,2
	Mierzwiączka	430	74	1067	14,4
	Rycice	250	56	–	–
	Końskowola	600	331	36(?)	0,1(?)
	Markuszów*	200	50	75	1,5
	Nałęczów	400	120	300	2,5
	Opole Lub.	290	25	85	3,4
	Wilków	491	31	243	7,8
Tomaszowski	Tomaszów Lub.*	468	200	–	–
	Woźuczyn	298	125	–	–
	Komarów	245	–	–	–
Zamojski	Zamość	2379	1212	13742	11,3
	Stary Zamość	69	45	69	1,5
	Krasne	119	–	–	–
	Podstary Zamość	74	–	–	–
	Huszcze	70	–	–	–
	Udrylicze	100	–	–	–
	Wierzbie	116	–	–	–
	Skierbieszów	235	–	–	–
	Zwierzyniec*	878	360	–	–
	Goraj	388	92	1000	10,8
	Ogółem	28261	7801	50387	6,4

* Koła, które nadesłały sprawozdania za czas tylko do 1 I 1907 r.

** Dane, które budzą wątpliwości.

Podstawa źródłowa: *I-sze Sprawozdanie Polskiej Macierzy Szkolnej za 1906/7*, Warszawa [1907], s. 17–25.

Tab. 3. Liczba bibliotek PMS w guberni lubelskiej według wielkości księgozbiorów
(stan z 30 VI 1907 r.)

Wielkość księgozbioru (w tomach)	Liczba bibliotek	% ogółu
1 – 50	6	8,5
51 – 100	11	15,7
101 – 200	22	31,4
201 – 300	14	20,0
301 – 400	8	11,4
401 – 500	7	10,0
501 – 600	3	4,2
601 – 700	2	2,8
701 – 800	1	1,4
801 – 900	1	1,4
901 – 1000	–	–
1001 – 1500	2	2,8
1501 – 2000	1	1,4
2001 – 2500	1	1,4
2501 – 3000	1	1,4
Ogółem	70	100,0

Podstawa źródłowa: *I-sze Sprawozdanie Polskiej Macierzy Szkolnej za 1906/7*, Warszawa [1907], s. 17–25.

źródeł. Bliższe informacje posiadamy jedynie o księgozbiorach bibliotek w Zwierzyncu i Wożuczynie. Pierwsza z nich w październiku 1907 r. posiadała 1087 tytułów (1169 t.), w tym 332 tytuły (30,5%) w dziale powieściowym, 187 (17,1%) w historycznym, 173 (15,9%) w naukowym, 253 (3,4%) w gospodarczym⁴². W bibliotece w Wożuczynie w grudniu 1906 r. znajdowało się, jak wynika z zachowanego katalogu, 323 tytuły książek i broszur⁴³. 62 (19,1%) tytuły było w dziale religijno-moralnym, 181 (56,0%) – w powieściowym⁴⁴, 39 (12,0%) – w naukowym, 37 (11,7%) – w gospodarczym i 4 (1,2%) – w lekarskim. Do autorów reprezentowanych przez największą liczbę tytułów w dziale powieściowym należeli: J. I. Kraszewski, H. Sienkiewicz, E. Zorian, E. Orzeszkowa i I. Krasicki. W dziale religijnym dominowały książki i broszury ks. Ignacego Kłopotowskiego, dotyczące zasad życia chrześcijańskiego oraz literatura hagiograficzna. Dział naukowy zdominowany był przez wydawnictwa dla ludu („działa ludowe”), dużo autorstwa M. Brzezińskiego (m. in. *O morzach i łądach*, *O powietrzu*). Książki na temat rolnictwa znajdowały się w dziale gospodarczym. Nie było natomiast w Wożuczynie, wzorem innych bibliotek Macierzy, wy-

⁴² „Lublinianin” R. 1: 1907, nr 95.

⁴³ Archiwum Państwowe w Zamościu (APZ), Inspektorat Szkolny Tomaszów, 494, k. 1–189.

⁴⁴ Do działu powieściowego zaliczono błędnie szereg pozycji z dziedziny historii, geografii, filozofii i ekonomii.

dzielonego działu historycznego. Książki z zakresu historii, ekonomii i socjologii, przeważnie z serii „Czytelnia Ludowa”, umieszczono w dziale powieściowym. W bibliotece PMS w Lublinie najbogatszy był dział beletrystyczny, sporo było też książek dla ludu⁴⁵. Za mało było natomiast książek dla młodzieży.

Członkowie PMS korzystali z księgozbiorów bibliotek Towarzystwa na ogół bezpłatnie. Była jednak pewna grupa bibliotek, która pobierała opłaty tak od członków Macierzy, jak też od osób z zewnątrz. Ci ostatni płacili jednak więcej, np. w Łęcznej za każdy wypożyczony tom pobierano od członków Macierzy – 1 kop., od pozostałych osób – 3 kop.⁴⁶. Istniała też niewielka grupa bibliotek (m. in. w Zamościu) bezpłatnych dla wszystkich osób⁴⁷. Wysokość opłaty za korzystanie z księgozbiorów w części bibliotek była z góry ustalona (np. 20 kop. miesięcznie w Lublinie), w części zaś była to dobrowolna ofiara⁴⁸.

Różnicowany był czas otwarcia bibliotek. W miastach były one otwarte codziennie, zazwyczaj w godzinach: od 10.00 do 12.00 i od 16.00 do 21.00, w niedziele i święta – od 14.00 do 18.00⁴⁹. Biblioteki wiejskie czynne były na ogół raz w tygodniu, najczęściej w godzinach popołudniowych w niedziele i święta. Książki wypożyczano na okres od dwóch do czterech tygodni. Wiele osób przetrzymywało je jednak znacznie dłużej.

W roku 1906–1907 z księgozbiorów 48 bibliotek PMS w guberni lubelskiej, które dostarczyły odpowiednie dane, korzystało 7801 czytelników (tab. 2). Najwięcej czytelników miały biblioteki w: Zamościu (1212), Lubartowie (1000), Lublinie (817) i Krasnymstawie (434). W 52 bibliotekach, o których posiadamy bliższe informacje, dokonano 50 387 wypożyczeń. Wskaźnik aktywności czytelniczej kształtował się w granicach: 0,1 (Końskowola) – 16, 7 (Biłgoraj). Wśród czytelników, zwłaszcza w większych miastach, dominowała młodzież. W małych miasteczkach i na wsi przeważali dorośli. Największą poczytnością cieszyły się powieści i książki z dziedziny historii. Najwięcej wypożyczeń, np. w Lublinie, miały powieści: J. I. Kraszewskiego, E. Orzeszkowej, M. Rodziewiczówny, W. Gąsiorowskiego i B. Prusa⁵⁰. Na wsi, poza książkami z dziedziny historii, najchętniej czytano literaturę religijną i z zakresu rolnictwa.

PMS była największą polską organizacją oświatową o szerokim zakresie działania i niezwykle prężnej organizacji. Zasięgiem swego działania objęła całą gubernię lubelską. W stosunkowo krótkim czasie udało się jej założyć najwięcej

⁴⁵ „Ziemia Lubelska”, R. 2: 1907, nr 12, 66.

⁴⁶ *Ibidem*, R. 1: 1906, nr 273.

⁴⁷ *Ibidem*, nr 306.

⁴⁸ M. Gawarecka. *Op. cit.*, s. 41.

⁴⁹ „Ziemia Lubelska”. R. 1: 1906, nr 267, 278, 306; R. 2: 1907, nr 74.

⁵⁰ M. Gawarecka. *Op. cit.*, s. 42.

bibliotek (ponad 100) spośród wszystkich polskich organizacji i instytucji⁵¹. Krzewiąc czytelnictwo prasy i książek, przyczyniła się do podniesienia poziomu kulturalnego społeczeństwa oraz wzrostu jego świadomości narodowej.

---

⁵¹ Konkurujące z Macierzą lewicowe Towarzystwo Szerzenia Oświaty „Światło” w ciągu 2 lat (1906–1907) założyło 30 bibliotek wraz z czytelniami. Rezultaty akcji bibliotecznej innych organizacji były jeszcze skromniejsze. Zaledwie kilka bibliotek udało się utworzyć takim organizacjom, jak np. Związek Katolicki, Towarzystwo Kultury Polskiej i Towarzystwo Kółek Rolniczych im. S. Staszica (W. Romanowski. *Z dziejów szkoły i oświaty elementarnej na Lubelszczyźnie w początkach XX wieku*. Lublin 1970, s. 152, 168; AAL, Akta Związku Katolickiego, Rep. 60IX 13-35, k. nłb.; APL, LGUdoSS, 128, k. nłb.; „Zaranie” 1913, nr 13, s. 338).